

УДК 334.73.01

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО В АГРАРНІЙ СФЕРІ

*К. Руліцька, аспірант
Львівський національний аграрний університет*

Ключові слова: кооперація, підприємництво, виробнича та обслуговуюча кооперація, кредитна спілка, фермерські господарства.

Обґрунтовано чинники виникнення та розвитку кооперативного руху в Україні; розкрито суть цього колективного утворення та його проблеми в історичному аспекті; обґрунтовано взаємозалежність кооперативного руху та підприємництва в агросфері.

Постановка проблеми. Століття бездержавності сприяли колоніальному гнобленню українського народу. Важке становище трудового люду, особливо селянства, посилювалося його соціальною та політичною незахищеністю. З метою економічної самооборони у Східній Україні виникає кооперація – добровільне, рівноправне об'єднання зусиль і ресурсів як фізичних, так і юридичних осіб, зацікавлених у досягненні певних соціально-економічних результатів, які можна отримати лише або швидше за допомогою групових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність цього дослідження зумовлена недостатнім станом розробленості проблеми взаємозв'язку між кооперативним рухом і підприємництвом в агросфері. У різних аспектах її висвітлюють такі вітчизняні вчені, як М. Туган-Барановський [7], В. Поплавський, Ж. Поплавська [5], Ф. Горбонос [3], А. Баян [1], Б. Беренштейн, О. Третяк [2], О. Онищенко [4] та ін. Проте, на нашу думку, дослідження кооперативного руху й соціального та економічного розвитку підприємництва в агросфері залишаються надзвичайно актуальними у зв'язку з постійними змінами в умовах перехідної економіки.

Постановка завдання. Проаналізувати аспекти кооперативного руху, розкрити суть та обґрунтувати чинники взаємозалежності кооперативного руху й підприємництва в агросфері.

Виклад основного матеріалу. Перша споживча кооперація виникла на Слобожанщині у 1866 р. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало свою їдальню, пекарню, фабрику овочefруктових напоїв, підтримувало зв'язки із зарубіжжям. Вже у 1870 р. в Україні було 20 споживчих кооперативів, очолюваних В. Антоновичем, О. Кістяківським, М. Яснопольським та іншими видатними громадськими діячами [4].

Усі ці товариства проіснували лише декілька років, оскільки не був підготовлений соціальний ґрунт, більшість громадян не розуміла суті кооперації, високими були внески (50 руб.), об'єднання не були конкурентоспроможними, тогочасна державна адміністрація вороже ставилася до цих новоутворень.

Щоправда, у 90-х роках кооперативна діяльність поживилася завдяки “артільному батьку” М. Левитському, який у 1894 р. на Херсонщині заснував хліборобську спілку. Її члени об’єднали свою землю, робочу худобу, реманент й спільними силами вели господарство. Прибутки ділили відповідно до кількості працюючих та усупільненої землі. Такі спілки активізувалися як на Півдні, так і на Сході України. М. Левитський також зосередив увагу на організації ремісничих артілей у містах.

З початком кооперативного руху почали виникати кооперативні спілки, які в агросфері запроваджували нові знання для праці, досконаліші технології, поліпшені методи збуту сільськогосподарської продукції. Стосовно останнього, в Києві, Харкові, Миколаєві були створені товарні біржі, які збирали багатьох торговців для укладання угод на сільськогосподарську продукцію, а також стали місцем вільного вибору і прозорого ціноутворення. У 1901 р. у м. Бердянськ було утворено перший Союз кредитних кооперативів. Він, хоч і не мав права вести банківські операції, проте надавав практичну допомогу низовим кооперативам.

Скасування кріпосного права (1848 р. і 1861 р.) стало потужним поштовхом до організованих спільних дій українського села. Селяни у складчину почали купувати знаряддя праці, спільно забезпечувати безпеку транспортування виробленого і виготовленого, реалізовувати взаємодопомогу у виконанні сільськогосподарських робіт. Таким чином селяни згуртовували спільні економічні інтереси. Але брак відповідного рівня освіти та відсутність належної інформаційної бази не дали змоги селянам сповна використати цю важливу кооперативну ідею.

Перед західноукраїнською спільнотою того часу було поставлено завдання – організувати внутрішній ринок для національних товаровиробників. Перше західноукраїнське кооперативне товариство – торгове підприємство “Народна торгівля” – було засноване у 1883 р. й підтримувало виключно приватну торгівлю. Його метою було постачання матеріальних ресурсів з “перших рук” без посередників. “Народна торгівля” організувала склади-кramниці, яких перед Першою світовою війною було 19, а також об’єднувала 1244 члени і 93 кооперативи.

У 1899 р. в м. Олеськ Золочівського повіту, що на Львівщині, було організоване місцеве товариство “Сільський господар”, яке 1905 р. перебралося до Львова і стало крайовим органом кооперації. Воно швидко перетворилося на значну інституцію з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків, багатьма дослідними полями, селекційними станціями, часописами. Головними напрямками роботи товариства було: створення різних виробничих і господарських спілок, пропаганда сільськогосподарських знань серед населення, організація читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл, проведення з’їздів та віч, курсів і виставок, посередництво при купівлі землі чи реманенту, консультації у разі збуту сільськогосподарської продукції тощо.

Значного розвитку в західноукраїнських землях одержала кредитна кооперація – важлива складова економічного життя села. Селянство, яке намагалося знайти порятунку від визискувального єврейського лихварства, знаходило його у кредитних спілках, одночасно зміцнюючи їх своїми вкладками.

Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення у 1898 р. Крайового союзу кредитового – першого західноукраїнського кооперативного союзу. Його організатором і головою був Кость Левицький.

З усіх видів кооперації в Галичині найбільш розвинутою була молочарська, яку започаткував О. Нижанківський на Стрийщині у 1904 році. Її метою було вигідний збут молочних продуктів. Вона одержувала значні дотації від Міністерства сільського господарства Австро-Угорського уряду та місцевих державних установ. Станом на 1914 р. в Галичині існувало 100 молочарських кооперативи, які за рік переробляли майже 7 млн т молока. Це ознака того, що кооперативні добровільні об'єднання сприяли захисту економічних інтересів сільських товаровиробників. Економічна міць кооперативних спілок обумовлювалася потужною комерційною природою та великою розгалуженістю.

Наступною перебудовою економічних відносин – фінансово-господарських та підприємницьких взаємин – у сільському господарстві Великої України стала Столипінська аграрна реформа 1907 року. Основними її заходами були: виділення значного земельного масиву (1,8 млн десятин) для продажу селянам; створення умов для виходу селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність, що відсікало кругову поруку і ледарювання багатьох; формування міцного хутірної господарства¹ на чолі з працьовитим господарем-підприємцем. Ці основні заходи супроводжувалися стимулюванням політики переселення з аграрно розвинених районів у громіздкі пустуючі, але родючі провінції імперії (Сибір, Алтай, Далекий Схід). Щоправда, при цьому переслідувалася також геноцидна мета щодо української нації: активізуючи її виселення з етнічних обжитих територій, працьовитих земель².

Ця реформа, як будь-яка інша перебудова, одержувала великий суспільний спротив. Вона здійснювалася на тлі палаючих чиновницьких садиб, убивств, грабежів та розбоїв. Противагою цьому стали військові суди без права оскарження із шибеницями, розстрілами, засланням до Сибіру непокірних (див. “Fata morgana” М. Коцюбинського). Але з імперсько-господарського погляду столипінська реформа характеризувалася своєю продуманістю, погодженістю організаційних,

¹ Що ж до хутірної господарства, то Столипін успішно використав розумне, перевірене практикою напрацювання – ведення українського козацького господарства у південній та центральній частині України, основу якого складав хутір (поч. XVI ст.). При хуторі були “всякі пожитки” – левади, луки, сіножаті, ниви, ставки, гаї, ліси, пасіки. Заможні козаки, крім землеробства і тваринництва на хуторі, займалися різними промислами: млинарством, бортництвом, винокурінням, чинбарством, торгівлею тощо.

Пізніше гетьман Калнишевський розселив козаків по всьому Дикому Полю (від Києва до Чорного моря) і створив 5500 хуторів хліборобських. І тут Катерина II дізнається від Потьомкіна про “смуту” Калнишевського, який хліба в государя не просить, бо сам уже його продає Європі.

² Основу української нації, захисників української держави – козаків – Столипін з України примусово виселяв до Сибіру, на Алтай, Далекий Схід, дотримуючись принципу: чим далі, тим краще.

адміністративних, фінансових та інформаційних блоків. В основу її були покладені такі елементи :

- розрахунок на поступовість, виключний прагматизм і тривалий період реалізації (20 років);

- розширення і зміцнення прав особи, що забезпечувало законодавчо оформлений і юридично обґрунтований вихід з общини³ та вільний вибір форми господарювання;

- збереження всіх існуючих форм господарювання, характерних для дореформованого періоду та інтенсивний розвиток трудового селянського господарства;

- значна фінансова допомога держави, яка здійснювалася на основі спеціально створеного Селянського банку, як кредитами під мізерний процент, так і безповоротними коштами на придбання землі, облаштування господарства, переселення;

- наявність спеціальних державних інститутів – землевпорядних комісій, нотаріальних контор, правових і силових структур для забезпечення потреб реформ;

- вдосконалення системи аграрної освіти всіх рівнів акредитації.

На додаток до столипінських заходів щодо реформування агроекономічних відносин на українських землях широкий розвиток одержала кооперація⁴: кредитна, виробнича, збутова. Цей рух одержав певну підтримку від імперської держави. У Галичині представниками кооперативного руху були: Маслосоюз, Льоносоюз тощо.

Проведення Столипінської реформи потребувало великого фінансування. За період з 1907 по 1914 роки тільки для закупівель поміщицьких земель селянам було виділено 21 млн. рублів золотом, для переселення – ще 60 млн. рублів безповоротних коштів.

Результати реформи не забарилися. Вже у 1913 р. врожайність зернових піднялася на 14%, а в деяких регіонах – на 25%, зріс експорт зерна. Хліб України диктував ціни на європейському та світовому ринках. Україна стала житницею Європи. Підвищилося споживання продуктів харчування самими виробниками. У селян появились вільні засоби для купівлі землі. В 1917 році в Україні поміщицьке

³ В умовах низької родючості ґрунту, суворих природно-кліматичних умов (холод, величезні простори з непрохідними болотами, зграї вовків та інших хижаків) в Росії запановує “хоровое”, комунітарне начало. На бідних підзолистих ґрунтах, серед важкопрохідних болотних лісів, великої кількості хижаків могли виживати тільки великі об’єднання людей – общини. Фактично це були родини (сім’ї), збільшені до надприродних розмірів. Пізніше принципи родинних стосунків переносяться ще далі – на все суспільство, на всю державу. «Народ и власть связаны узами почти что семейного родства, где власть берет на себя функции отцовства («царь-батюшка», «отец родной»), а народ – ее малых и неразумных детей, нуждающихся в постоянной опеке и покровительстве над собой» (В. Межуев).

⁴ Кооперація – це добровільне, рівноправне об’єднання як фізичних, так і юридичних осіб з приводу, скажімо, організації збуту виробленого, залучення до процесу переробки великих енергетичних потужностей, формування кредитних кооперативів тощо.

землеволодіння складало лише 20% загальної земельної площі і продовжувало зменшуватися. Земля переходила в руки безпосередніх виробників – селян-хліборобів. Страшна людська трагедія – Перша світова війна – завдала сільському господарству величезних збитків. Перші здобутки від вдосконалення агроекономічних відносин, як і вся економіка, зазнали непоправних втрат [5].

Сільськогосподарські кооперативи існували і при радянській владі, правда, із характерними особливостями. Головною ознакою було те, що внаслідок втручання держави у процес регулювання цін і розподілу доходів сільськогосподарські кооперативи набули рис державних структур і вони перетворилися в колгоспи і радгоспи. Така ситуація проіснувала до кінця 80-х років ХХ ст. Лише у 1985 р. було проголошено ідею про необхідність реформування командно-адміністративної системи колишнього СРСР та переходу до демократичного соціалізму й ринкової економіки. Це сприяло появі ідеї відродження кооперативного руху [2].

У результаті міжгосподарського кооперування сільськогосподарськими підприємствами України на пайових засадах було створено майже 2,5 тис. міжгосподарських формувань: інкубаційних станцій, комбикормових заводів, будівельних організацій, меліоративних об'єднань тощо. Подібні організації не завжди створювалися на добровільних засадах, але вони відіграли позитивну роль у розвитку агропромислового підприємництва.

У 1988 р. був прийнятий Закон “Про кооперацію в СРСР”. За цим законом кооператив став єдиною формою приватного бізнесу. Правда, принципи діяльності тогочасних кооперативів були далекими від справжніх кооперативних ідеалів [6].

Існує думка, що об'єктивною основою посилення невизначеності поняття суті кооперації стало те, що тривалий час у вітчизняній науці, як правило, дослідження даної проблеми тісно пов'язували лише зі споживчою кооперацією і колгоспно-кооперативним рухом, і наукові дослідження розвитку та суті кооперації не мали комплексного характеру [3]. Погоджуємось із думкою автора, бо поняття «кооперації», дійсно, слід розглядати не лише з позиції власності на засоби виробництва, але й з позиції явища, що проявляється в економічних взаємовідносинах між партнерами в плані їх співробітництва.

Розуміння кооперації як можливої форми суспільно-економічних організацій трудящих, спрямованої на захист їх економічних інтересів господарськими методами, належить М. Туган-Барановському. «Третьою формою самооборони трудящих, оборони шляхом утворення, яко протипагу капіталістичним підприємствам своїх власних підприємств, – є кооперація». З погляду М. Туган-Барановського, привабливістю кооперативної ідеї є те, що її реалізація не пов'язана з насильством, вона базується на високих етичних нормах людей, взаємодопомоги і солідарності і через це «в кооперативі немає ніякої примусової влади і якого б то не було насильства» [7].

Із набуттям Україною незалежності були зроблені перші кроки реформування сільськогосподарської сфери у плані становлення вільного підприємництва. Відбулося паювання землі та майна колгоспів і державних підприємств, був визначений статус фермерських господарств, у 1994 р. визнано

право власності на землю, створюються агроторгові доми, сільськогосподарські кооперативи різного спрямування.

Водночас проблема ефективного державного управління аграрним сектором економіки ускладнюється відсутністю чітко визначеної однозначності у розв'язанні конкретних проблем, передусім доленосних. Наприклад, кому держава повинна надавати перевагу – колективним господарствам чи фермерському сектору. Навіть тоді, коли вже було проголошено про рівність усіх організаційно-правових структур і вільний вибір селянами найбільш прийнятних форм господарювання, на найвищих рівнях виконавчої влади панувала невизначеність. Закінчилося тим, що майже всі колективні господарства стали історією, а фермерство так і не одержало обіцяної підтримки з боку держави. Фермери виявили незадоволення.

До погроз фермерів піти на крайні заходи та відмовитися від землі громадськість країни не готова. Такий радикальний захід пов'язаний з тим, що нині на землі працювати не вигідно. Причина – неефективна аграрна політика та й відсутність належної ухвали законодавчої та виконавчої влади до даного виду господарювання. Так, замість прямої бюджетної підтримки, передбаченої Законом “Про фермерське господарство”, фермери ще у 2004 році отримували непряму підтримку через пільгові кредити. А ті фермерські господарства, які виробляють 10% валової продукції сільського господарства отримують фінансову допомогу від уряду 0,45% від виробленого. У зв'язку з цим, за час існування фермерського руху, чисельність фермерських господарств почала скорочуватись.

Від Кабінету Міністрів України фермери зажадали виконувати закони, створюючи таке економічне середовище в якому всі учасники аграрного ринку працюватимуть на рівних умовах, а на свою підтримку просили в бюджетах розвитку виділяти потрібні кошти. Та отримати якусь реальну допомогу фермери вже не надіються, бо вже масово почали кидати землю. Хто ж тоді залишиться господарем на тій землі, адже мораторій на орні землі от-от закінчиться. А за офіційною статистикою фермери обробляють майже три мільйони га цих земель [1].

Висновки. Отже, за критерієм соціально-економічної результативності агрореформування поки що не виправдало себе ні за стратегічною сутністю, ні в соціально-психологічному відношенні. Проблема полягає в тому, що агросфера й сьогодні існує в рамках старої соціалістичної системи господарювання, яка найбільш потворно вмонтувалася в ринкове середовище. В агропродуктовому підкомплексі сформувалася низка особливостей, які роблять цю сферу дуже привабливою для зловживань та порушень.

Криза української економіки (1991 – 1999 рр.) була пов'язана з демонтажем деструктивної командно-адміністративної системи і закладенням фундаменту ринкової економіки. Зруйнована українська економіка характеризується високим рівнем тінізації, корумпованістю правових органів. Після багатьох років аграрних перетворень у державі так і не створено базових умов для захисту прав власності, не працюють механізми ринкової конкуренції, не гарантується виконання контрактів. Більша частина української економіки знаходиться в “тіні”. А, якщо є тіньовий капітал, то в цій темній зоні перебуває політика та влада. Злочинний світ

контролює значну частину комерційних банків, корупція суттєво вразила органи державної влади. Відтак виникли серйозні порушення в глибинних мотиваційних механізмах економічної діяльності: розірвано зв'язки між сумлінною працею та її суспільною значимістю. Потребує вдосконалення система кредитування та оподаткування кооперативних підприємств та відповідні пільги для стимулювання їх розвитку. Суттєву роль у подоланні цих проблем мала б відігравати економічна освіта, бо в Україні у плані розвитку бізнесу існують серйозні кадрово-фахові обмеження, а вони, як відомо, на 75 % вирішують проблеми успішного підприємництва. Досвід країн світу заслуговує детального вивчення та використання у вітчизняній практичній діяльності з урахуванням вимог і умов сучасного стану в економіці сільського господарства України.

Бібліографічний список

1. Баян А. В. Досвід фермерської кооперації та перспективи її розвитку в Україні / А. В. Баян // Економіка АПК. – 1996. – № 9. – С. 20–24.
2. Бернштейн Б. Л. Розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні / Б. Л. Бернштейн, О. М. Третяк // Економіка АПК. – 2009. – № 7. – С. 38–43.
3. Горбонос Ф. В. Кооперація : методологічні і методичні основи / Ф. В. Горбонос. – Львів : Львівський державний аграрний університет, 2003. – 264 с.
4. Онищенко О. М. Сільськогосподарські виробничі кооперативи : оцінка положень формування і функціонування / О. М. Онищенко // Економіка України. – 1998. – № 1. – С. 56–65.
5. Поплавська Ж. В. Економічні відносини в АПК / Ж. В. Поплавська, В. Г. Поплавський. – Львів, 2009. – 102 с.
6. Про кооперацію в СРСР : Закон СРСР від 26 травня 1988 р. із змінами і доповненнями від 6 червня 1990 р. : Офіційне видання Верховної Ради України. – К., 1990. – 17 с.
7. Туган-Барановський М. І. Політична економія : курс популярний / М. І. Туган-Барановський. – К. : Наук. думка, 1994. – 262 с.

Рулицкая К. Кооперативное движение и предпринимательство в аграрной сфере

Обоснованно факторы возникновения и развития кооперативного движения в Украине; раскрыта суть этого коллективного образования и его проблемы в историческом аспекте; обоснована взаимозависимость кооперативного движения и предпринимательства в агросфере.

Ключевые слова: кооперация, предпринимательство, производственная и обслуживающая кооперация, кредитный союз, фермерские хозяйства.

Rulitska C. Cooperative motion and enterprise in agrarian sphere

Grounded factors of origin and development of co-operative motion in Ukraine; essence of this collective education and its problem is exposed in a historical aspect; grounded interdependence of co-operative motion and enterprise in agrarian sphere.

Key words: cooperation, enterprise, production and attendant co-operation, credit union, farm enterprises.